

Specifická a obecně politická odpovědnost vědy a vědců za mír

MILOSLAV FORMÁNEK
Kabinet marxismu-leninismu ČSAV,
Praha

Věda se stává jednou z nejdůležitějších hybných sil naší epochy, která stále silněji působí na společenské a přírodní prostředí, na každého lidského jedince. Její rozvoj a stoupající dosah budí naděje i neklid. Věda a vědci stále častěji naléhavě upozorňují na nebezpečí, jež některé směry vývoje vědy a techniky znamenají. Obracejí se ke stále širší světové veřejnosti, promýšlejí a zvažují svou morální a politickou odpovědnost. Vstupují do konkrétních sociálně politických zápasů, pokoušejí se formovat vlastní společenskopoliticky působící organizace.

Zvláště znepokojivé je prudké tempo militarizace vědy a vojenského osvojování jejích poznatků. Věda se mění v nejdůležitější část vojenského potenciálu. Založila ohromující pokrok vojenské techniky. Pro vojenské účely mohou být využity nejrozmanitější vědecké poznatky a přinést tak další šokující kvalitativní zvraty. Jsou signalizovány nové druhy zbraní radiologických, infra-zvukových, chemických, biologických, zasahujících genové struktury a vyvolávajících onemocnění, jež nelze léčit. Vyvíjejí se ovšem i zařízení proti těmto zbraním, která umožňují kontrolu vojenské činnosti.

Vývoj v této oblasti vyvolává největší zneklidnění a odpor světové veřejnosti i řady vědců. Věda se stává nejen stále důležitější, ale i nebezpečnější. Vystává otázka odpovědnosti jako součást širší otázky týkající se místa a úlohy vědy a vědců ve společenském pokroku, ale také při samotném přežití společnosti. Vědecká činnost je zatěžována stále větším morálním a politickým břemenem, při její orientaci se musí bezprostředně angažovat stále širší kruhy pokrokové veřejnosti.

Ve světové vědě jsou ovšem ještě značně silné skupiny a tendence, které opomíjejí historický zrod a ráz sociální instituce vědy a její závislost na společenské formě výroby, na třídních, politických a ideových procesech. Využívají ideologie „čisté“ vědy k formování vědce, který je zcela ponořen do své odborné práce a pohlcen vědeckým problémem, jenž jediný jej vzrušuje. Takový vědec je zcela lhostejný k souvislostem i k důsledkům své činnosti. Jedním z častých ospravedlnění tohoto neodpovědného a často i bezcitného postoje je teze, že věda sama o sobě může vyřešit všechny nahromaděné problémy, aniž by se obracela na „vrtkavou“ masu. Sociální ohledy jsou pak považovány za zradu jakýchkoli univerzálních a odvěkých vědeckých ideálů.

Přeměna vědy a vědců ve společensky odpovědné činitele je složitý a dlouhodobý proces, v němž se vědci postupně orientují, postihující jeho podstatu a smysl, a také se pokoušejí organizovat k prosazení vytyčovaných cílů.

Setkávají se v tomto procesu s protikladnými společensko-ekonomickými systémy, s jejich protichůdnou politikou a ideologií; zaujímají k rozhodujícím společenským procesům víceméně poučené stanovisko. Mohou v jisté míře ovlivnit, jak a kým budou výsledky vědeckého výzkumu využity.

Ideologie současné buržoazie prezentuje kapitalismus jako poslední, v neokonzervativní verzi velmi racionální, v liberální verzi nekonečně racionalizo-

250/88p

vatelnou vývojovou fází organizace lidské společnosti a reálný socialismus jako pouhou historickou deviací, jako slepou uličku v hledání východiska z nahlodile nakupených dočasných, regionálních problémů. Součástí této argumentace, která zbavuje společnost reálné historické dimenze a základních objektivních strukturních vlastností, je krajně abstraktní pojetí psychologických, morálních a politických aspektů rozvoje vědy. Je využíván ostych před politikou a pěstována všeobecná averze vůči „zlé písni politiky“, nechť podrobovat se státu a jeho hodnotářům. Naproti tomu je zdůrazňována individuálně etická odpovědnost vůči abstraktnímu lidstvu.

Jednou z výrazných charakteristik politiky je její masovost a skutečnost, že se dotýká každého jedince, vědce nevyjímaje. Jejich politicko-občanská role a odpovědnost se liší od odpovědnosti (profesionálních) politických činitelů. Hrají však natolik závažnou společenskou úlohu, že si nemohou dovolit zůstat bezradně trčet na politických rozcestích a musí se nutně rozejít nalevo či napravo. Potřeba orientovat se v konkrétní politické odpovědnosti je stále důrazněji vynucována potřebou sáhnout k rozhodným politickým činům, má-li zůstat uchována sama možnost vědecky pracovat.

Buržoazní ideologie žádá na vědcích bezohlednost ke skutečně vědeckým cílům a nutí je podílet se cílevědoměji a rozhodněji (dokonce ve strašné logice militarismu) na potlačování sil pokroku a rozvoje lidské společnosti. Setkáváme se s bezmeznou neodpovědností těch, kteří vše, včetně základní hodnoty života, převádějí na bezprostřední komerční efekt. V zájmu zisku jsou ochotni přijmout jakékoli riziko: raději nebýt než nemít šanci vykořisťovat a potlačovat dělnickou třídu a pracující vrstvy. Odpor dělníků proti postupu, který podstatně zhoršuje jejich celkové společenské postavení a zbavuje je základního práva na práci a jakýchkoli životních jistot, je vydáván v duchu nejreakčnějších hooverovských tradic za „pokřik kulhavých kachen“, které zjevně kazí chov a musí být nemilosrdně likvidovány.

Buržoazní ideologie žádá na vědcích rozhodnou účast na militaristických programech. V nejlepším případě jim trpí bezzubý pacifismus pod záminkou. Že logika militarizace je charakteristická pro vojenskou politiku velmocí bez ohledu na existující podstatné rozdíly ve společenském uspořádání.

Mezi inteligencí a vědci v kapitalistických zemích jsou významné skupiny čestných myslitelů, kteří jsou hluboce zneklidněni mnohými stránkami života své společnosti a způsobem, jakým zachází s výsledky jejich práce. Neznají pravé a hlubší příčiny tohoto stavu. Usilují však o to, dobrat se pravdivého poznání a změny. Musí pečlivě prozkoumat konkrétní sociální prostředí, v němž se rodí a uplatňují jejich objevy, překročit hranice, do nichž je záměrně buržoazní ideologie uzavírá. Již dnes mnozí úspěšně čelí rostoucí iracionalitě a apologetičnosti této ideologie. Brání se snahám přeměnit hodnoty demokraticismu v aristokratický liberalismus a sociální liberalismus v otevřený konzervatismus. Mohou se tak stát jedním z důležitých činitelů přeměny abstraktně humanistických a liberálních programů v akce revolučního demokraticismu.

Postavení vědců v socialistických zemích je kontrastně rozdílné. Zde jsou konkrétní vědní úkoly programově a cílevědomě spřáhány s obecnými, celospolečenskými cíli formování rozvíte socialistické společnosti. Vědci usilují — jak to vyjádřil B. Kvasil — o to, „aby se na této planetě konečně prosadil rozum, aby byly nastoleny opravdu lidské vztahy mezi lidmi, aby se věda prosadila jako nástroj pokroku a rozkvětu lidstva“ [Kvasil 1983]. Proto také s velkým zájmem a uznáním sledují mírovou iniciativu vědců a jejich organizací v celém světě, formují výzvy, v nichž se obracejí ke všem vědcům (představitelé akademií věd socialistických zemí v Sofii 1981; přední představitelé

sovětské vlády v dubnu 1983; účastníci valného shromáždění ČSAV v červnu 1983 atd.) s cílem získat je pro boj za odvrácení jaderné katastrofy, za vyloučení zneužívání vědy, pro obranu jejího humanistického poslání, bez něhož ztrácí svůj smysl. Zástupci socialistických zemí hráli významnou úlohu na zvláštním zasedání vědců, nazvaném *Věda mezi válkou a mírem*, které se sešlo 24. a 25. června 1983 při příležitosti *Světového shromáždění za mír a život, proti jaderné válce* v Praze.

Místo vědců v boji za mír je nezastupitelné. Složitosti současného světa nejsou ovšem vyvolávány pouze rozdílnými názory, nejsou provokovány omyly, odchylkami od racionálního uvažování. Jsou podněcovány hlubokými, historicky utvářenými ekonomickými i politickými rozpory. Otázka, jak zabránit zneužívání vědy v militaristických cílech, je otázkou konkrétně politickou, kterou nelze oddělit od historické soutěže dvou společensko-ekonomických formací. Nelze přeceňovat možnosti vědy v zápase s válečnou mašinérií imperialismu. Jak zdůrazňuje B. Kvasil, nelze ji však nebrat v úvahu. „Moderní věda má nesporně velkou morální i politickou autoritu, kterou dnes nejen může, ale přímo již musí uplatnit“ [Kvasil 1983].

Kapitalismus se pokouší vyhrotit do krajnosti rozpor mezi světem práce a duchovní kultury (včetně sféry umění), postavit vymoženosti vědy proti snahám dělnické třídy a pracujících o sociální osvobození. Světová dělnická třída a lidové masy nemohou své snahy dovršit bez znalostí, které mají jenom vědci, jak zdůraznil J. Bernal [Bernal 1960: 412]. V procesu tohoto osvobozování věda aktivně vystupuje, je jím sama hluboce poznamenána.

* * *

V těžkém sociálně třídním zápase, kde nelze očekávat snadná vítězství, kde však také není možné resignovat, nezůstávají vědci stranou. Jejich prestiž, společenská, politická a mravní váha roste zvláště s uvědomělou účastí na boji proti válce a za mír.

Vědci nejsou hlavními původci zel, která dnes ohrožují civilizaci. Snaha vylicít je jako neodpovědné činitele, fascinované tajemnými silami přírody a vědeckými příležitostmi, neustále obléhající politiky, aby jim umožnili dovést jejich záměry do konce (ať jsou jakkoli hroživé), je snahou zakrýt bezohlednost imperialistické politiky. Právě tato politika provokuje cynismus, který se v některých skupinách vědců vyskytuje a který nesporně nesmírně diskredituje vědeckou práci.

Vědečtí pracovníci mají zvláštní možnosti, neboť jako objevitelé a inspirátoři nové techniky mohou mnohem konkrétněji a dříve než ostatní rozpoznat jak možnosti, tak nebezpečí, jež může přinést. Mohou ovlivnit politiku vlád, a to i v mezinárodním, světovém měřítku, jak potvrdila aktivita *Světové rady míru, Pugwashského hnutí* apod. Z této skutečnosti a s ohledem na nepopíratelné historické zásluhy řady vědců o závažná politická řešení vzešly i návrhy nejvýznamnější politické síly dneška, komunistického a dělnického hnutí, konkrétně KSSS, na koordinaci akcí odpovědných vědců (zvláště na vytvoření mezinárodního výboru vědců, který by ukázal celému světu nebezpečí jaderné války).

Jaké jsou vlastně specifické možnosti vědců? Mohou varovat vlády a veřejnost před konkrétním rozvojem některých vědních výzkumů a před užitím jejich výsledků (zvláště pokud jde o přípravu nových druhů zbraní). Mohou vykonávat tlak, aby takový směr bádání a aplikací odvrátili. Mohou přijmout

moratorium na takové směry výzkumu, o nichž jsou přesvědčeni, že překračují hranice, v nichž je ještě může společnost zvládat.

Možnosti, ale i hranice takového působení ukázaly historické zkušenosti posledních desetiletí, které je třeba pečlivě studovat a zevšeobecnit.

Během druhé světové války a v padesátých letech se rozvinula první fáze tvrdé diskuse mezi vědci na Západě o sociálně odpovědné činnosti, kterou někteří žurnalisté označili za „občanskou válku“ mezi vědci. V jejím průběhu došlo k závažné diferenciaci. Ukázala mravní velikost, politickou prozíravost a bojovnost humanismu Einsteinova, defetismus i rozháranost Oppenheimera, ale i naivitu a cynismus Tellera a jemu podobných, kteří bez skrupulí využili šancí, jež jim imperialistická politika Spojených států poskytla. Vyjevily se rozdíly mezi abstraktně humanistickou, obecně demokratickou a proletářsko-socialistickou pozicí. Byl prokázán význam vztahu vědy a vědců k širší demokratické, pokrokové světové veřejnosti. Přestože se ve větší míře nepodařilo omezit účast aktivistů na militaristických programech, byly formulovány významné, vskutku úctyhodné mravní a politické hodnoty vědecké orientace, na něž je možné dnes bezprostředně navázat.

Ukázalo se, že jde o úkoly nelehké, ale řešitelné. Blíže byly rozpoznány motivace aktivistů militaristických programů: vědecká a technická přitažlivost tzv. „velkých“ programů, zvláště velkoryse koncipovaných na mezinstitucionální a interdisciplinární základně, za účasti výrobních institucí, s přímou materiální a jinou podporou státu; materiální zainteresovanost a nezdůvěryhodná vysoká míra korupce; zájem na prestižním, morálním ocenění a uznání, růst sebevědomí vědců před společností a politikou, jež jim dovedně lichotila, oslavujíc je jako „pravé hrdiny války“ a současně je chlácholila, že neohrozí jejich „svobodu vědeckého výzkumu“; naivní víra, že sama nová technika si vynutí zastavení horečného zbrojení; skepse vůči schopnosti změnit povahu lidského rodu, který se s válkami smíruje, či je fatálně plodí, v níž se pod vlivem buržoazní ideologie vrhla střízlivá skepse vědce; politická naivita, projevující se navzdory nedůvěře k politice a vládám, snadné podléhání politické manipulaci (od demagogie o hrozbě sovětské agrese, přes záměrné pěstování neinformovanosti o smyslu výzkumu, až po vědomé vytváření časových stresů, v nichž nebylo možné se odpovědně rozhodnout). Rozpoznat konkrétnější motivace, jež jsou důsledkem ideologického sebeklamu a poslušného plnění vůle buržoazní státní moci, pořadí a váhu jednotlivých motivací, to byl i elementární předpoklad pro jejich ovlivňování.

Byly rozvinuty a vyzkoušeny různé formy boje za usměrnění výzkumu a využití vědy a techniky proti nejhrozivějším formám jejich zneužití. Vystoupili velcí vědci, humanisté, vědomí si své odpovědnosti, jako byl F. Joliot-Curie, A. Einstein, B. Russel, L. Pauling, N. Bohr, M. Born a řada dalších. Do diskusí významně zasáhli přední pokrovní činitelé kultury.

Jak se brzy prokázalo, odpovědný postup vědce nevyžaduje, aby byly vědecké práce zcela přerušeny, i když se zprvu varování či tlak pomocí „vědecké stávky“ jevil jako zvláště účinný. Dokonce i odmlčení ve vědeckém výzkumu musí být podle konkrétních okolností dobře zvažováno. Zastavit jej není totiž vždy možné, přijatelné či samo o sobě dostatečně účinné. Při současné dynamice, rozsahu prací a úrovni dělby práce ve vědě nelze přeceňovat možnosti individuů a skupin, byť by patřily k vlivným. Nelze přehlížet materiální, morální a osobní zainteresovanost i osobní omezenost některých vědců. Vždy se najdou Tellerové a Cohenové, kteří se do uzamčené laboratoře vládnou bez jakýchkoli skrupulí. Předem také nelze vždy říci, jaké kroky budou pro vědu a společnost prospěšné a jaké škodlivé. Takové posouzení je mnohdy mimo

kompetenci vědců. Problém má konkrétní třídní a ideologickou povahu: abstraktní humanistický postoj doporučuje zastavit či omezit rozvoj vědy, pokud se člověk duchovně a mravně neobrodí. Ve skutečnosti však působí zákony buržoazní konkurence, k nimž patří i chytristika, utajování objevů před druhými, záměrné klamání protivníka. Moratorium lze proto zavést a náročně zabezpečit spíše ve výjimečné situaci, kdy hrozí vážné ohrožení lidstva a současně lze vědecký postup ještě prostředky vědců a za pomoci odpovědné politiky usměrnit.

Velmi významnou roli zde hraje vztah mezi bojem vědců za mír a snahami mírové, obecně demokraticky zaměřené pokrokové světové veřejnosti. Právě poznání tohoto vztahu je z hlediska efektivity postupu jak vědců, tak pokrokových hnutí nejdůležitější.

. . .

Marxismus je reálný humanismus. Mezi přístupy abstraktních humanistů a marxistů proto zůstávají některé rozdíly. A. Einstein, který je strhujícím příkladem odpovědnosti v postoji k otázkám války a míru, byl velký humanista a demokrat. Byl člověkem otevřeným i vůči idejím sociálního pokroku. Naplněn pocitem politické odpovědnosti neustále dělil svůj čas „mezi politiku a rovnice“, vystupoval obětavě a rozhodně jako „hlasatel a voják míru“. Vyhýbal se vždy drobným politickým kontraverzím v zájmu diskuse o vskutku velkých problémech své doby. Za vedlejší však považoval i nejzásadnější střety, vznikající ze základního rozporu kapitalismu a socialismu, což komplikovalo pochopení jejich zdrojů a povahy i účinné řešení. Zůstával velkým individualistou, i když toužil vyvolat mocné hnutí. Věděl ovšem, že je třeba dramatických akcí, a proto vyšel vstříc návrhům, aby velice malá skupina známých osobností takovou akci připravila a podnítila.

Při přípravných pracích jak Einstein, tak Russel projeвили skepsi vůči víře Joliot-Curie ve význam velké mezinárodní konference vědců, ve vytvoření stálé světové organizace vědců a zvláště vůči ideji mohutného, mocného mírového hnutí za účasti složek nejširší veřejnosti. Znevažovali takový postup jako propagandistické akce, omezující se na řečnění a nedosahující reálného pokroku [Einstein 1963 : 570]. Ve skutečnosti však právě toto hnutí formulovalo politicky neobyčejně významnou Stockholmskou výzvu, označující za zločinnou každou vládu, která by použila atomové zbraně proti jakékoli zemi jako první. Vyvíjelo účinný tlak proti atomovému zbrojení, podporovalo mezinárodní spolupráci, mírové poslání OSN i řadu opatření, která bezprostředně prospívala zájmům vědecko-výzkumné práce.

V čem byl tudíž problém? Einstein byl velice rozpornou osobností. Málokterý z přírodovědců v tomto století se vměšoval do záležitostí světa s tak velkou energií i efektem jako on. Hluboce se zajímal o všechny otázky, které pokrokové lidstvo znepokojovaly. Žil však v ústraní, projevoval — podle svých vlastních slov — zřejmý nedostatek chuti k osobnímu soužití s mnoha lidmi. Rozporné bylo i to, že pochyboval o rozumnosti postupu Galilea, jemuž vložil B. Brecht do úst slova: Prosadí se jen tolik pravdy, kolik jí prosadíme. Pravda je — podle jeho mínění — nesrovnatelně silnější než kdokoli, včetně jeho samotného. Nehodlá proto k jejímu prosazování sedlat Rosinantu. Einstein věděl, že se vědci musí zajímat o člověka, o to, jak organizovat lidskou práci i distribuci statků, že se musí angažovat v politických záležitostech, při překonávání předsudků i hysterie. Byl však přesvědčen, že z toho nelze bezprostředně vyvozovat organizační závěry, že vědu nelze organizovat jako velké průmyslové korporace. Objevy mohou být podle jeho mínění jen dílem svobod-

ných, čestných a odvážných individualit, které jsou naplněny žíní po vědění a neochvějně stojí za svým přesvědčením. Neodděloval však vědce od společenských hnutí. Podle jeho názoru odlišuje vědce jen specifická průprava a možnost vykonávat proto na veřejné mínění zvláště silný vliv. Einstein předpokládal, že pěstovat přátelství mezi národy a podporovat ducha bratrství mezi lidmi mohou vědci a intelektuálové proto, že díky své tvořivé práci, jež vyžaduje velkorysé myšlení, jsou povýšeni nad vše osobní a sobecké, nad národní omezenost a politické vášně. Viděl však realisticky, že tato „intelektuální elita“ je vnitřně rozdělena. Domníval se, že by svobodná asociace zvláště osvědčených lidí zlepšila možnosti účinné spolupráce a energických akcí proti válce, že by poskytla „morální sílu pro činnost mnoha osob, jejichž dobré záměry jsou dnes paralyzovány hořkou rezignací“. Lhostejnost a laxnost intelligence při obraně hodnot, již spojoval s „nešťastnou specializací“ a s ekonomickou závislostí, jej hluboce pobuřovala. Věděl ostatně, že nelze působit jen logikou, že vlivná hnutí vznikají i z hlubokých emocí, jež spojoval s biosociálními pohnutkami. Domníval se, že války začínají v myslích jako průvodní jev života primitivních lidí a že v myslích je proto nutné usilovat o obrat k míru cílevědomým působením. Nepřehlížel však ani některé ekonomické příčiny konfliktů a válek.

Einstein jako pacifista dospěl až ke stanovisku, že je nutné spíše bojovat než dovolit, aby člověka zmasakrovali, aniž by hnul prstem.

Ústřední ideou politicko-ideologické složky jako světového názoru byla liberální idea svobodného, suverénního individua. Byl přesvědčen, že podstata konfliktů a krizí, do nichž se lidstvo dostává, je ve vztahu jednotlivce a společnosti, konkrétně v opožďování způsobu myšlení, morálního vědomí a postojů za změnami, které vyvolala jaderná energie. Věřil v přednosti liberální demokracie. Propracoval se však k velmi kritickému postoji vůči reálnému obsahu této soustavy ve Spojených státech. Poukazoval s velkou jasnozdřívostí na to, že politikové v této zemi „se považují za mocné proto, že dosáhli úspěchu v přesvědčování mas o tom, že Rusové a američtí komunisté ohrožují bezpečnost země. Čím hrubší jsou pohádky, které rozšiřují, tím jsou si jistější, že budou zmatenými lidmi znovu zvoleni“ (červen 1953). Psal, že se mocná menšina „ve skutečnosti nebojí vojenské akce Ruska. Spíše se obává morálního vlivu samotného Ruska, který by mohl podminovat a tím nepřímě ohrozit jejich status ve společnosti“ (leden 1946). „Tvrzení“, napsal v děkovném dopise při příležitosti odevzdání prémie *One World*, „že události za hranicemi nás nutí ozbrojovat se, není zdůvodněné a my je musíme se vši rozhodností odmítnout. Právě působení našeho zbrojení na jiné národy vyvolá tu situaci, o niž zastánci zbrojení usilují, aby zdůvodnili své návrhy“ [Einstein 1963; Gernek 1966 : 222].

Jeho celkový postoj motivoval i kritické výhrady k praxi socialismu, jež odrážely zejména víru v rozhodující úlohu přeměny vědomí, ve výchovu a morálku a v odpovědnost intelligence a současně podceňování sociálně ekonomických a třídně politických opatření. Svými názory překračoval pozice liberálního demokratismu v jisté míře ve směru k demokratismu revolučnímu, a dokonce k socialismu. Byl to však „typický socialismus citu“, jak jej označil jeden z jeho životopisců.

Pokud jde o konkrétní opatření, věnoval značnou energii prosazování ideje tzv. světového státu, jehož rozhodnutí a zákony by byly závazné pro všechny členské státy a který by měl monopol na vojenskou sílu. Podcenil právě konkrétní souvislosti vojensko-politické a ekonomické moci, rozhodující vliv vojensko-průmyslového komplexu i význam národní suverenity. Takové spo-

lečenství, o němž snil, může reálně vzniknout jen na jednotném sociálně ekonomické základě, vyžaduje mocný rozvoj všech zdrojů (od ekonomických po kulturní) a může se zformovat pouze prostřednictvím internacionalistické ideologie a politiky.

Joliot-Curie vystupoval otevřeně stranicky na základě vědecké, marxisticko-leninské analýzy mezinárodních vztahů a procesů, proti snahám o rozpoutání války proti Sovětskému svazu a zemím lidové demokracie, organizovaným především severoamerickým imperialismem. Joliot-Curie nebyl pacifista. Věděl, že mírové hnutí má mohutnou morální, politickou, materiální sílu, že se setkává s upřímnou a rozhodnou podporou socialistických zemí. Věděl, jak mnoho závisí na tom, aby se socialistické země samy dokázaly ubránit před jakoukoli agresí.

Společenská výzva, s níž se vyrovnával ve své době již Koperník, Galilei, Darwin a pak i Einstein, Joliot-Curie a další, zahrnuje tudíž úkol působit na vývoj politiky vlád rozhodným zápasem o získání veřejného mínění, pochopením objektivních potřeb a zájmů pokrokových společenských sil a navázáním těsných kontaktů s těmito silami. Osamocený vědec je téměř bezmocný. Vědecký kolektiv, dokonce mezinárodně organizovaný, v němž se rozvíjí spolupráce vědců k jasně formulovanému cíli, má již podstatně větší sílu.

Otázka netkví v tom, zda vědu plánovat a organizovat, ale jakou organizaci vytvořit, aby se dosahovalo maximální efektivity ve vědeckých výzkumech a současně odpovědného společenského zaměření a plodného využívání vědy v zájmu společnosti. Musí to být organizace, která spojí pružnost s principiálností, osobní iniciativu s kolektivní prací, opřenou o propracovanou vědeckou strategii. Zejména však musí tato organizace respektovat konkrétní společenské možnosti a odpovědnost vědy. Jde tedy v zásadě o dovedení diskusí o „einsteinovském“ a „joliotovském“ modelu organizace a uplatňování vědy k závěrům.

* * *

Imperialismu se podařilo rozpoutat v tomto století dvě velké války mimo jiné proto, že protiválečné hnutí nejširší pokrokové veřejnosti a jeho různé organizace nebyly jednotné. Dnes však je nová situace, kterou charakterizoval V. Zagladin takto: veřejnost se stala jednou z velmocí.

Semknutí úsilí všech lidí, nejrůznějších třídních a sociálních skupin a jejich organizací bez rozdílu ideologického přesvědčení je naléhavou potřebou. Čas nečeká, je nutné odvrátit hrozící konflikt.

Hlavním faktorem v tomto zápase je světová dělnická třída, její hlavní dílo, světový socialistický systém, různé organizace mezinárodního dělnického hnutí. Svou odpovědnost si uvědomily i mnohé sociálně reformistické organizace. Velmi důležitým činitelem míru jsou rozvojové země a hnutí nezúčastněných. Důležitou úlohu v boji za mír a proti zbrojení hrají různé síly vyznávající křesťanské náboženství a další světové církve. Svůj zvláštní příspěvek mírovému hnutí přinášejí představitelé nejrozmanitějších profesí, lékaři, kulturní činitelé atd. Nelze přehlédnout iniciativu tzv. „zelených“ a „alternativců“ v NSR. K závěru, že mírové soužití nemá racionální, obecně přijatelnou alternativu, dospěli také někteří představitelé buržoazní politiky (včetně politiků zemí NATO) a řada bývalých vedoucích státníků a významných vojenských činitelů.

Protiválečné síly vstupují na bitevní pole za mír s velmi různorodým masovým mírovým hnutím a organizacemi. Nejvýznamnější je *Světová rada míru*, neustále však spontánně vznikají další organizace a hnutí, které odrážejí různé dílčí a bezprostřední požadavky a razí nové formy akcí, překračujících stále více státní a regionální hranice.

Vztah všech složek s tak rozmanitou světonázorovou a politickou orientací může být budován pouze na základě vzájemného tolerování různých cest, vedoucích ke společnému cíli, nevnučování vlastních názorů, úcty ke stanovisku každé zúčastněné organizace a hnutí. Je třeba citlivě srovnávat argumenty, odhalovat příčiny, průběh a výsledky akcí, přesvědčovat se o správných závěrech, postupovat konstruktivně a podnikat společné akce, které by donutily válečné paliče, aby si plně uvědomili svou odpovědnost za neštěstí, jímž lidstvu hrozí.

Nejde o to, aby se účastníci mírového hnutí rozhodli mezi komunismem a kapitalismem, ale aby byli schopni nestranně posoudit, „čí a jaké akce slouží uvolňování napětí a co uvolňování podlamuje. Aby rozhodli a pak mohli příslušným způsobem jednat“ [Jensen 1981: 18]. Jde o „vzájemné chápání ve velkém stylu“, o němž mluvil již Einstein, který varoval před vším, co otrásá vzájemnou důvěrou, před podezřívavostí a neodpovědným šířením strachu na základě zlovolných interpretací.

Nemůžeme přitom přehlédnout, že také protivníci zmírnění napětí se mobilizují. Slibují si, že budou postupovat „stejně vášnivě jako druhá strana“, aby pokrokovou veřejnost „usvědčili ze ztráty soudnosti“.

Buržoazní politologie a další společenskovědní disciplíny sehrávají při formování postojů veřejnosti velmi rozpornou úlohu. Nejsou na tuto svou roli dostatečně seriózně vědecky [metodologicky a teoreticky] připraveny, takže často pouze učenou řečí ospravedlňují současný stav [Bernal 1960].

Část politologů, sociologů i filozofů — a to je třeba ocenit — se pokouší objasňovat předpoklady a povahu míru. Vlivná skupina v těchto vědách se však naopak snaží dokazovat přirozenost a nezbytnost násilí a válek. Jde o tradiční, rozhodující směr výzkumu politických vztahů, v jehož pojetí jsou to vztahy mocenské, produkt síly, a to přesto, že si „výzkum míru“ postupně získává určitou prestiž. Je příznačné, že pod označením politický realismus jsou prezentovány koncepce sázející na faktory hrubé síly, zatímco oceňování faktorů etických je chápáno jako projev politického idealismu a naivity. V neokonzervativní koncepci je uvolňování považováno za nebezpečnou transakci se zásadami, za nástroj „vměšování“ do záležitostí „svobodné společnosti“.

Prvky skutečně vědeckého přístupu se projevují tam, kde je profesionální odpovědnost provázena humanistickými ohledy a politickým realismem, který podporuje větší promyšlenost, střízlivost v hodnocení, prozíravost i opatrnost v postupu, ochotu hledat obecněji přijatelné orientace a východisko z mimořádné složitosti a nebezpečného zauzlení vztahů a využívá k tomuto účelu i veškeré získané zkušenosti. Je třeba počítat i s tím, že stabilita pozic přívrženců různých směrů nebývá často příliš vysoká, tím spíše, že tyto pozice nejsou vždy dostatečně vyhraněné a že se mohou objevit překvapivé přechody.

Mezi vědci se objevují stále častěji lidé, kteří citlivě reagují na demokratické, mírové a pokrokové hnutí, na mínění světové pokrokové veřejnosti. Snaží se pochopit realitu současného světa, zvláště příčiny a povahu konfliktů ohrožujících mír, nalézt alternativy vůči koncepcím hrubé síly a ujasnit tak i místo inteligence a vědců v tomto procesu.

Výzkumy míru představují dnes široké spektrum odlišných ideových a politických pozic, často i protikladných, zejména pokud jde o hodnocení zdrojů konfliktů, navrhované způsoby jejich řešení a účast veřejnosti v těchto konfliktech. Jde o koncepce zmírňování napětí v souladu s politikou mírového soužití, doplňované snahou o reálné odzbrojení, ale také o přejímání závěrů o „únavě ze zmírňování napětí“, které vyhovují politice síly. Všechny výzkumy však sjednocuje odpor k hrozbě silou, idea nenásilného, postupného řešení otázek, program udržení a upevnění míru.

Řada výzkumných institucí si postupně uvědomila hlubokou souvislost vý-

zkumu míru a problémů úplného a všeobecného odzbrojení, systému mezinárodní bezpečnosti, souvislosti s úkolem obrodit soustavu světových vztahů, zvláště s přihlédnutím k zájmům rozvojových zemí a k tzv. globálním problémům rozvoje světa. Pochopila jejich význam pro postupné rozvíjení kontaktů mezi vědci i národy, pro formování ducha spolupráce. Právě tato okolnost je pro oceňování jejich práce rozhodující.

V přístupech k výzkumu míru je i mnoho specifického. Projevuje se pacifismus, metoda „rovného měření všem“, jež vede k plochým závěrům o „konkurujícím soužití“, k lineární extrapolaci současných trendů. Taková pojetí, byť by využívala některých exaktních procedur, neodhalují skutečná napětí, závislost a prostupování zájmů. Neukazují reálné nositele zostřování konfliktů a reálná východiska. Utíkají se k apelům na statečnost a kompetenci mocných a vlivných. Nezřídka souhlasí s biologismem, pokud jde o přirozenost a nevyhnutelnost napětí. Někdy tvrdí (bez ohledu na konkrétní zkušenost z vývoje protichůdných formací), že zbrojení a odzbrojení je určováno společnými zájmy komplexu byznysu, manažerů, byrokracie, politiků, vojáků i vědců, který se vyskytuje s určitými obměnami v každé zemi. Do úvah o předpokladech reálného zmírnění napětí a odzbrojení se vkrádá skepse nad smyslem boje o mezinárodní smluvní dohody, jež se údajně týkají jen zastaralých druhů zbraní, či naopak bezstarostný optimismus, založený na víře ve spásný vliv modernizace technických prostředků vedení války na její prevenci či na víře v samoučelnou kontrolu zbrojení i odzbrojení.

Taková výzkumná pracoviště diferencuje zejména schopnost proniknout vědecky do skutečného jádra procesu, tj. postihovat nejen jeho vojensko-technické a vědecké, ale především politické a zvláště sociálně třídní aspekty. Všechny instituty výzkumu sice usilují o to rozšířit svůj kontakt s veřejností (a dalšími institucemi a organizacemi), avšak některé působí v tomto směru rozporně. Bylo by vhodné upozornit, že mohou objektivně a nechtěně sehrát pomocníka při utváření takových postojů veřejnosti, které jsou výhodné pro militaristy, a napomoci tak k infekci těch složek veřejnosti, které jsou jinak vůči propagandě militaristů imunní. V této souvislosti se projevuje snaha rozšířit zásadu mírového soužití také na vztah tříd a ideologií — v rozporu s objektivními procesy společenského vývoje a pokroku.

* * *

Stále rozsáhlejší a vlivnější složky vědecké fronty si uvědomují, že problémy, které je znepokojují, mají sociálně politický charakter a mohou být řešeny pouze sociálně politickými prostředky. Efektivnost postupu a akcí závisí na konkrétnosti a obsažnosti politického působení, jež je zase podmíněno schopností pochopit konkrétní potřeby a zájmy širokých lidových, pokrokových vrstev a vyjít jim vstříc, uzavřít pevná, trvalá spojení mezi představiteli duchovní a materiální práce.

V této oblasti zůstává stále dosti nejasností. Mnozí vysvětlují své neospravedlnitelné váhání snahou zabránit, aby byla širší veřejnost, pracující vrstvy v čele s dělnickou třídou, znepokojována. V pozadí je však přesvědčení o bezvýznamnosti a problematičnosti její aktivizace. Další se vymlouvají (neboť mlčky souhlasí s buržoazní teorií o amorfní a netečné mase) tím, že masa je vrtkavá, má krátkou paměť, podléhá náladám. Není sporu o tom, že práce v masách je skutečně velice dlouhodobou záležitostí, náročnou a obtížnou. Její efekt není plodem osvětářské dovednosti. Závisí na schopnosti pochopit sociálně třídní vztahy, navázat s pracujícími vrstvami, s dělnickou třídou skutečně úzké spojení.

Mezi bojem za mír, obecnými demokratickými právy a svobodami a zápasem o sociální osvobození, o osvobození práce, je nejtěsnější souvislost. Boj za mír a demokracii nabývá revolučního dosahu, je těsně spjat s bojem za sociální osvobození. Karel Marx zdůraznil plným právem, že věda nachází svůj pravý prostor pouze v republice práce [Marx—Engels : 603].

Literatura

- Bernal, J. D.: *Věda v dějinách*. Praha, SNPL 1960. I. díl.
Einstein on Peace. Ed. by Otto Nathan and Heinz Norden. London, Methuen and Co Limited 1963.
Gernek, F.: *Albert Einstein. Žití vo imja istiny, gumanizma i mira*. Moskva, Izd. Progress 1966.
Jensen, J.: *Hlubinné kořeny protiválečného protestu. Otázky míru a socialismu* 1981, č. 11.
Kvasil, B.: *Podíl vědců v boji za mír*. Rudé právo 1983, 15. června.
Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 17. Praha, NPL 1965.

Резюме

М. Форманек: Специфическая и общеполитическая ответственность науки и ученых за мир

Превращение науки и ученых во всесторонние ответственные в общественном отношении факторы — сложный и долгосрочный процесс, обуславливаемый конкретными общественно-экономическими системами. В капиталистических странах многие ученые, обеспокоенные различными аспектами жизни своего общества и способом, каким оно обращается с результатами их труда, также все более отчетливо осознают зависимость научной и политической деятельности.

Общественный, политический и нравственный вес ученых и науки растет особенно в связи с их сознательным участием в борьбе против войны и за мир. Они располагают особыми возможностями: как открыватели и инспираторы новой техники они могут и более конкретно и раньше других распознать как возможности, так и опасности, с которыми она связана. Они могут предостеречь правительства и общественность перед развитием некоторых научных исследований и применением их результатов. Они могут оказывать давление в направлении регулирования исследований, принять мораторий на научные исследования. В статье освещаются опыт и уроки, извлеченные из многолетней борьбы ряда выдающихся ученых мира против милитаристического злоупотребления наукой и техникой. Автор подчеркивает, в частности, взаимосвязь их стремлений со стремлениями миролюбивого, общедемократического, прогрессивного движения, а тем самым и диалектику их специфической и общей ответственности.

Постепенно определились две основные линии, связанные с такими личностями как Жюлио-Кюри и Эйнштейн. Жюлио-Кюри выступал открыто партийно на основе научного, марксистско-ленинского анализа международных отношений и процессов. Он знал, что движение за мир обладает могучей моральной, политической и материальной силой, что оно имеет существенную опору в политике социалистических стран. Эйнштейн также не отделял ученого от более широких общественных движений. Но он оценивал его возможности с точки зрения либеральной концепции свободного, суверенного индивида, который получил специфическую подготовку и, следовательно, может оказывать особо интенсивное просветительное влияние на общественное мнение. Дело в том, что сущность конфликта он усматривал в зачастую катастрофическом отставании способа мышления, морального сознания и позиций массы от изменений, вызываемых техникой.

В настоящее время общественность стала одной из великих держав. Сплочение усилий различных социальных и классовых групп и их организаций независимо от различий идеологических убеждений может реально предотвратить угрожающую катастрофу. Необходимо проявлять терпимость к путям, прокладываемым к совместной цели, принимать единые действия, сравнивать аргументы, убеждаться в правильности выводов.

Буржуазная политология и другие общественные науки играют в этом процессе весьма противоречивую роль. Влиятельная группа стремится доказывать естественность и необходимость насилия и войн. Но часть пытается объяснять предпосылки и «характер»

мира. Она стремится понять причины и характер конфликтов, уяснить себе место широкой общественности, интеллигенции и ученых в этом процессе. Все более широкие и влиятельные группы отдают себя отчет в том, что проблемы носят конкретный социально-политический и классовый характер и могут решаться лишь в рамках широких социально-политических движений самих народных масс.

Summary

M. Formánek: Specific and General Political Responsibility for Peace on the Part of Scientists and Science

The transformation of science and scientists into socially fully responsible factors is a complex and long-term process conditioned by concrete socio-economic systems. Also in capitalist countries a great number of scientists, discomposed by various aspects of life in their society and by the manner of handling the results of their work, are becoming increasingly aware of the interdependence between scientific and political activity.

The social, political and moral relevance of science and scientists grows particularly in connection with their conscious participation in the struggle against war and for peace. They are endowed with special possibilities: as discoverers and inspirers of new technology, they are in a position more concretely and sooner than others to recognize both the potentialities and the danger they might imply. They can warn governments and the public against the development of some scientific researches and against the application of their results. They can exert steady weight on the orientation of research, they can accept a moratorium on scientific research. The paper brings out the experience and enlightenment ensuing from the struggle waged for many years by a number of prominent world scientists against the militaristic misapplication of science and technology. It particularly points out the connection between their endeavours and those of the generally democratic, progressive peace movement, and thus also the dialectics of their specific and general responsibility.

In the course of time, two clean-cut basic trends, connected with the names Joliot-Curie and Einstein, have developed. Joliot-Curie took an open Party stand, acting on the basis of the scientific, Marxist-Leninist analysis of international relations and processes. He was conscious of the fact that the peace movement has an immense moral, political and material force, and that it is given significant support by the policy of socialist countries. Einstein did not separate the scientist from broader social movements either. Yet he evaluated his possibilities from the point of view of the liberal conception of a free, sovereign individual who, due to his specific preparation, is capable of exerting a particularly strong, enlightening influence upon public opinion. He saw the essence of the conflict in the fact that the way of thinking, moral conscience and attitudes of the masses are often catastrophically lagging behind the changes called forth by technology.

Today the public has become one of the big powers. The unity of efforts of various social and class groups and their organizations, irrespective of their ideological conviction, can really avert the threatening catastrophe. It is necessary to tolerate the ways thrust to a common goal, to organize common actions, to compare arguments, to make sure of correct conclusions.

In this process, bourgeois politology and other social sciences are playing an extremely contradictory role. An influential group endeavours to prove the naturalness and the inevitability of violence and wars. Another part, however, makes efforts to elucidate the preconditions and the „nature“ of peace. It tries to grasp the causes and the character of conflicts, to throw light upon the position of the public at large, of the intelligentsia and scientists in this process. Always larger and more influential groups are becoming aware that problems have their concrete sociopolitical and class character and can be solved only within the framework of broad sociopolitical movements of the people's masses themselves.